

Udruženje Zeleni Neretva Konjic

PEREN

PRENJ

Prenj planina nije,
Visok grad je vila,
Sijelo je bogova
Drevnih bogumila:
Još vrijeme brazde
Po čelu mu ore;
U njem se žestoko
Dobro i zlo bore.

Prenj planina nije,
Divova je kuća,
Kojom bitka bjesni
Sve veća i ljuća:
Rat naših vrlina
S našim porocima,
Borba u još divljim
Barbarskim grudima.

I Prenj stoji. Sav je
Od jednog komada;
Krvav je kad sunce
U maglu zapada;
U jesenje dane
Kao žuć se žuti,
Grozan kad prozbori,
Strašan kada šuti.

Prenj planina nije
Žrtvovani je kamen
Što čeka da sveti
Očisti ga plamen.
I Bijeli Svećenik
K njemu jednom stigne,
Put k zvijezdama i Suncu
Sebe i nas digne.

Vladimir Nazor

O PRENJU

„Sav greben je sastavljen iz drskih oblika visokih planina, koji su u vrlo lijepe grupe kombinovani, tako da je Prenj najljepša planina Bosne i Hercegovine.”

Dr. Jovan Cvijić, naučnik svjetskog ugleda (1897. g.)

„Godine 1968. idem dobro poznatim putem kroz Rakov Laz da preko Skoka izađem na Jezerce. U sjećanju mi se javljaju mnogi trenuci i drage uspomene na sve ono što sam na tim stazama doživljavao. Zaista je bilo prekrasnih i uzbudljivih časova koji su bili ispunjeni prelijepim vidicima, bezbrojnim detaljima, obogaćenim neslućenim djelovanjima prirodnih sila, koje su me ispunjavale radošću, kao što su bokori planinskog cvijeća, snažne linije munike na smionim položajima iznad provalija, trk poplašениh divokoza i njihovi skokovi. Zimski ugođaji uvijek su bili najuzbudljiviji i najljepši, kako u njem izvajanim oblicima, tako i u bogatstvu boja i sjena, lastvi, polica, vrhova i na njima čudesnih streha, koje su znale biti primamljive i opasne. Tu sam planinu najviše volio. Na njoj sam stekao najviše iskustva kao planinar i visokogorac – alpinista... Volio sam tu planinu i na njoj uživao, nalazio sebe i bio sretan uvijek i kada je blagorodno sunce grijalo, kao i kada bi kiša bubnjala nad glavom ili je snjegovi zagrtali... Prenj je zaista najljepša planina Bosne i Hercegovine.”

Drago Šefer, doajen planinarstva i alpinizma u BiH

I svi drugi: istraživači, planinari, alpinisti, rekreativci, bilo domaći ili strani, koji su bar jednom posjetili ovu planinu, nepodjeljenog su mišljenja o Prenju. I ne samo da je najljepši i najatraktivniji zbog svog visokoplaninskog reljefa nego i zbog svog specifičnog dolomitnog karsta (krša); zbog svog mikro reljefa stijena; zbog niza specifičnih endemnih i reliktnih biljnih vrsta; zbog svojih jedanaest vrhova preko 2000 metara nadmorske visine; zbog specifičnog hidrološkog podzemlja; zbog prekrasnih podgorinskih dolina i potoka konjičke Bijele, Idbra, Glogošnice, mostarske Bijele; zbog svojih gorskih dolina Tisovice, Lučina, Crnog polja, Bijelih voda, Vlasnog dola, Glogova, itd.

GEOGRAFSKI POLOŽAJ

Prenj planina se nalazi u centralnom dijelu dinarskog planinskog lanca na prostoru sjeverne Hercegovine (BiH). Na sjeveru, sjeveroistoku i zapadu granica mu je kotlina rijeke Neretve (od Glavatičeva do Bijelog polja); sa istoka graniči sa planinskim masivom Crvnja (1921 m.n.v.); sa juga Veležom (1961 m.n.v.) i bjelopoljskom dolinom. Prostor Prenja sa podgorjem i dolinama rijeka obuhvata oko 600 km²; zračnom linijom rastojanje iznosi oko 25 km na potezu sjever – jug, a približno toliko iznosi i na potezu istok – zapad. Teritorijalno pripada općinama Konjic, Mostar i Jablanica. Visinska razlika iznosi od 2123 m.n.v. (Zelena Glava – najviši vrh Prenja) do 350 m.n.v. (Glavatičevo), odnosno 280 m.n.v. (Konjic), te 160 m.n.v. (Jablanica) i 120 m.n.v. (Bijelo polje). Prenj okružuju planine: Crvanj na istoku, Visočica na sjeveroistoku, Bjelašnica i Bitovinja na sjeveru, Čvrsnica na zapadu i Velež na jugu.

Greben planinskog lanca Botini sa Velikim Kapljučem u pozadini

Kamena piramida Lupoglava sa velikim siparom na sjevernoj strani

GEOMORFOLOŠKE KARAKTERISTIKE

Upravo geomorfološke specifičnosti su osnovni atribut koji čini Prenj najljepšom bh. planinom, osebujnom i atraktivnom u svakom pogledu. Po geološkom sastavu Prenj je kompleks mezozojskih tvorevina. Podnožje i podgorje planine sastavljeno je iz tankih slojeva verfenskog škriljca koji se brzo troši i stvara plodno zemljište (prostor uz Neretvu; sjeverno i sjeveroistočno: dolina Bijele, Borci i Glavatičevo). Ogranci planine i predgorje sastavljeno je iz trijaskih dolomita, uglavnom preovladavajućim u sjevernoj polovini Prenjskog masiva, dok je sav ostali planinski masiv Velikog Prenja, te centralni i južni dio, sastavljen od jurskih krečnjaka, izuzimajući neke manje dijelove centralnog Prenja sa krednim krečnjacima. Inače, Prenj se odlikuje posebnim tipom krečnjaka – dolomitičnim krečnjakom.

Ovaj specifični geološki sastav Prenja, uz glacijalne i klimatske uticaje, osnovni je uzrok svih specifičnosti reljefa ove planine: lijepih vrhova, zupčastih grebena, velikih plazina, strmih odsjeka, kotlastih cirkova širokog dna, ali i mikro reljefa: vrtača, škrapa, žljebova i škripa. Geološki sastav uzrokom je i nastanku bujnih šuma bukve i munike u nižim i srednjim katovima, kao i klekovine koja dopire skoro do samih vrhova, ali i područja totalnog krša (karsta) u potpunosti bez vegetacije.

Reljef

Prenj je mozaik raznolikih oblika reljefa. Tu se nalaze prostrane visoravni, zaravni, površi, poljane; zaobljeni, zupčasti, vitki, pločasti grebeni; planinski lanci, vijenci, okomite litice, terase, cirkovi,

Crni borovi rastu uglavnom na strmim kamenim liticama

Vrh Taraš iznad Jezerca predstavlja jedan od klasičnih geomorfoloških ukrasa Prenja

morene, mutonirane stijene, prečage, izvorišne čelenke, kanjoni, klisure, drage, kotline, vrtače, provalije, jame, pećine, potkapine, kao i niz drugih reljefnih oblika kakvi se mogu naći samo na Prenju. Na Prenju se prema visini izdvajaju tri kata (nivoa) reljefa: niski dolinski, srednji kraški i visinski lednički. Za srednji i visoki kat značajni su kraški i lednički oblici reljefa.

Prenj je velikom dolinom Crnog polja, Vlasnog dola, Velikih bara i Tisovice podijeljen na niži, sjeveroistočni dio i viši, jugozapadni dio planine. Niži, sjeveroistočni dio Prenja možemo opet podijeliti u dva dijela. Prvi se sastoji iz zaravni koja se prostire između dolina konjičke Bijele i Boračke drage. Na njoj se izdižu Osobac (2099 m.v.n.), Poslušnik (1739 m.n.v.) i Borašnica (1886 m.n.v.). Sa istoka, jugoistoka i sjeveroistoka padine se spuštaju u dolinu Boračkog potoka i Neretve. Sa zapada je strmi odsjek gdje se nalazi Osobac. Sa sjeverozapada, zapada i

sjevera teren se strmo spušta niz Rakov laz u dolinu konjičke Bijele predjelom obraslim šumama munike, crnog bora i bukve. Drugi dio je dugački greben Konjičke (Prenjeve) Bjelašnice (1909 m.n.v.) koji se prema jugu uspinje do vrha Velika kapa (2007 m.n.v.). Prema sjeveru greben se lagano spušta preko Rapta (cca 1300 m.n.v.) i Ljubine (1110 m.n.v.) sve do Konjica, odnosno Neretve, dok se zapadno manjim odsjecima preko Vranovine spušta u dolinu Tisovicu. Sjeverna strana doline Tisovice pored Djevojačkog kuka (1502 m.n.v.) spušta se niz strmi Zmijinac, te kroz Bukov laz u dolinu Idbra. U ovom dijelu Prenja svakako vrijedi istaći dva markantna šiljata vrha – Taraš (1742 m.n.v.) i Zubac (1916 m.n.v.), kao i najljepšu ljevkastu vrtaču kod izvora Jezerce ispod Taraša. Velike udoline sjeveroistočnog dijela Prenja – Crno polje, Vlasni do, Velike bare, Tisovica – predstavljaju najpoznatije destinacije ovog dijela planine.

Crno polje (cca 1300 m.n.v.) sastavljeno je od dvije udoline različitog pravca sa prečagom (1420 m.n.v.) koja ih dijeli. To je velika karstna uvala između Osobca, Sivadijskog Osobca (1922 m.n.v.) i lanca Sivadija (1967 m.n.v.). Crno polje je prekriveno tipskim vrtačama nepravilnog oblika i izlomljenim dolomitskim stijenama. Tokom ljeta obraslo je bujnom planinskom travom i okruženo visokim šumama. Vlasni do (cca 1400 m.n.v.) i Velike bare (cca 1450 m.n.v.) čine praktično jednu uvalu lociranu između Otiša (2097 m.n.v.), Osobca i Taraša. Vlasni do je otvoren sjeverno prema Tisovici, prema jugoistoku spušta se u Crno polje, a prema jugu vodi u Bijele vode preko sedla Prijedorac. Tisovica je najpoznatija i najprostranija dolina Prenja. Sa sjeverozapada je okružuju strmi odsjeci Velikog brda (1864 m.n.v.), sa istoka Konjička (Prenjeva) Bjelašnica, sa zapada Kantar (1883 m.n.v.) i sa juga Otiš i Zelena glava. Tisovica predstavlja preglacijalnu slijepu dolinu dužine 5 km, širine oko 1 km, pravca pružanja SZ – JI. Ovo je bila dolina i prije glacijacije pa ju je glečerska erozija transformirala. Najniži dio doline Tisovice nalazi se na 1280 m.n.v. i ispunjen je niskim morenskim bedemima, koji praktično predstavljaju prečagu prema dolini Idbra. Dolina je poznata po obilju trave (pogodne za ispašu stoke), a okolina je uglavnom prekrivena šumom munike, a na vrhovima klekovinom.

Jugozapadni dio Prenja nalazi se jugozapadno od dolina Crnog polja i Tisovice. Čine ga najveći grebeni: Otiš, Zelena glava, Botini (2015 m.n.v.) Vjetrena brda (2082 m.n.v.), Lupoglav (2102 m.n.v.), Ovča (2021 m.n.v.), Vidina kapa (2023 m.n.v.), Herač (2042 m.n.v.). Glavni greben ima pravac pružanja SZ – JI, a najviši vrhovi idu sredinom

grebena koji je sastavljen poglavito od dolomita, a točilima i žljebnicama duboko je razriven u pojedine visoke, osamljene vrhove. Strane vrhova i grebena neobično su strme sa velikim nagibima. Karakteristike udolina ovog dijela Prenja su bunaraste vrtače koje su često ispunjene snijegom. Dolina Bijele vode (cca 1400 m.n.v.) leži između Kamenca (1867 m.n.v.) na zapadu i Sivadija na istoku. Sa sjevera je omeđena sedlom Prijedorac (1673 m.n.v.), a prema jugu se otvara prema Rujištu. Poljica je lijepa amfiteatralna dolina koja se nalazi između Vjetrenih brda na sjeveru, Lupoglava i Ovče na zapadu, te Kapljuča na jugu (1946 m.n.v.). Obzirom da ima karakter slijepe doline, te da je prilaz do nje veoma nepristupačan, tako je i slabo posjećena. Lučine su duboka i dugačka kotlina pravca pružanja SZ – JI. Na jugu je omeđena Lupoglavom dok je sa jugozapada nadvisuje greben Herača čije se strane strmim odsjecima spuštaju u dolinu. Erozija je vremenom modelirala Prenj: kruni vrhove, zao-

bljava oštrice, rasjeda i žlijebi stijene, raskida i cijepa ploče te stvara škrape i dubi vrtače. Jugozapadni predio Prenja upravo je najpoznatiji po tom mikro reljefu: škrapama, žlijebovima, dubokim jamama i vrtačama. Vegetacija je ovdje veoma oskudna. Na cijelom području Lučina i Čemerikovih dolova prisutni su rasjedi, zavale, raspukline, sipari, uvale, odroni, provalije i jame.

Krajnji sjeverozapadni greben Prenja čine Kantar, Veliko brdo, Cetina (Cvitić/Cvitić, 1996 m.n.v.) i Has (1915 m.n.v.). Ovaj greben je prepun oblika pravog karsta visokih dinarskih planina. Najzapadnije dijelove Prenja čini prostrana visoravan Glogovo koja se postepeno spušta od Hasa i Galić Prenja na istoku do kanjona Neretve na zapadu. Visoravan Glogova podijeljena je na Stajski, Vidovski i Jesenjski gvozđ. Prema istoku visoravan Glogovo naglo se spušta u duboku dolinu Mostarske Bijele, a prema sjeveru strmo se spušta u dolinu Glogošnice.

Kanjon vodotoka Mostarske Bijele ima karakteristike speleološkog objekta

Glacijalni uticaji

Za vrijeme ledenog (glacijalnog) doba Prenj je konstantno bio pod ledom i snijegom iznad 1500 metara visine. Između planinskih vrhova Prenja duboko su usječeni cirkovi, mjesta iščezlih lednika (glečera), a od njih se na sve strane planine razilaze nekadašnje ledničke doline. Danas se na dnu Tisovice vide najmoćniji najniži morenski bedemi u dinarskim planinama na visini od 1280 metara. Najveći diluvijalni lednik stvarao se u cirkovima ispod Otiša i Zelene glave. Iz cirkova se lednik kretao kroz dolinu Tisovice, spajao sa lednikom iz Zakantarja, te završavao na

Zmijincu. Dužina ovog lednika je oko 5 km. Lednički materijal nataložen je u vrhu Idbra u obliku velike plavine Bukovog laza. Lednik je erodirao dno Tisovice, iščistio dolinu, nataložio morene i stvorio male bedeme od sitnog nanosa. Lednik Tisovice nije izlazio iz ove slijepe doline. Pored ovog, istraživači su utvrdili postojanje više cirkova na Prenju koji su bili ležište većih ili manjih lednika. I na Prenju, kao i u cijelom dinarskom planinskom lancu, ispitani cirkovi većinom su okrenuti prema sjeveru. Lednici Dinarida su se kretali kroz preglacijalna kraška ulegnuća i bili su zaustavljeni njihovom donjom prečagom. Nijedan od ovih glečera nije silazio u riječne doline.

Relativno mali lednici dinarskih planina neznatno su uticali na postanak reljefnih oblika. Za formiranje reljefa mnogo je značajniji kraški fenomen. Ipak, velike plavine, nastale taloženjem ledničkog materijala, u Bukovom i Rakovom lazu, u Boračkoj dragi i gornjoj dolini mostarske Bijele izvor su erozije i nošenja materijala prema Neretvi kroz doline njenih pritoka.

Okno jame Sniježnice u kojoj se snijeg zadržava tokom cijele godine

Tokom ledenog doba u cirku podno vrhova Otiš i Zelena glava formiran je najveći lednik na Prenju

Područje Zakantarja i Čemerikovih doka obiluje geomorfološkim raznolikostima

KLIMA PRENJA

Prenj čini granicu između hercegovačkog krša prema jugu i prostranih visoravni prema sjeveru, a čiji reljef uslovljava specifičnu planinsku klimu. Do Prenja s juga prodiru tople vazdušne mase od pravca Jadranskog mora (mediteranski uticaji); hladne mase sa sjevera iz kontinenta prodiru preko prostranih visoravni i putem riječnih dolina. Planinski vrhovi Prenja sa sjevera zadržavaju prodiranje hladnih masa iz unutrašnjosti kontinenta, ali isto tako i mediteranskih strujanja u unutrašnjost. Po opštim klimatskim uslovima, cijelo područje Prenja nalazi se u prelaznoj zoni u kojoj su umjereno kontinentalni uticaji sa sjevera samo nešto jače izraženi nego mediteranski s juga.

Upravo zato je klima Prenja čudljiva i hirovita, te su prisutne nagle promjene klimatskih uslova čak i u ljetnom periodu. Nepoznavanje ovih činjenica je bremenito opasnostima za posjetioce. Obilježja i nadgrobni spomenici na Prenju opominju i upozoravaju. Nepoznavanje čudi ove hirovite planine koštalo je života mnoge posjetioce. Gotovo nevjerovatno

Centralni dio Prenja u svom karakterističnom zimskom ambijentu

zvuči podatak da su se dvije planinarke iz Slovenije smrzle na Prenju u augustu mjesecu, i to stotinjak metara nadomak planinarske kuće na Jezercu. Divan sunčan dan u vrlo kratkom vremenu se pretvorio u mećavu i oluju koja je odnijela dva mlada života. Trojica prvih osvajača Lupoglava u zimskom periodu ostali su u mjesecu februaru 1970. godine zauvi-

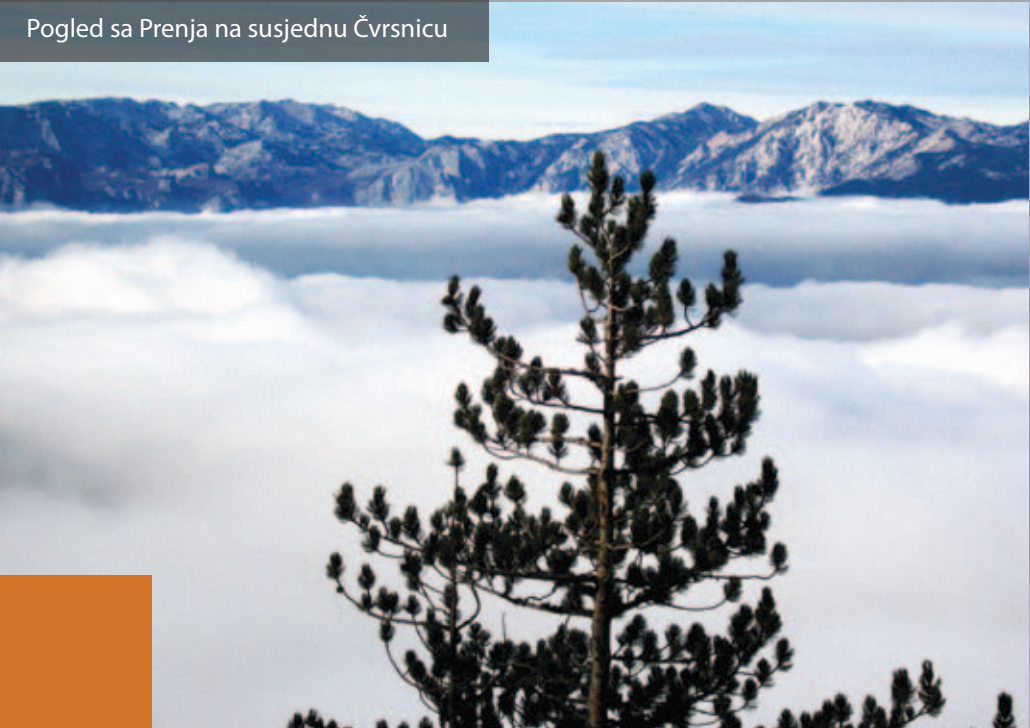
jek na Prenju. Njihova tijela pronađena su tek par mjeseci kasnije na padinama Barnog dola ispod Lupoglava. I mnogi drugi pohodnici Prenja postajali su žrtve vremenskih nepogoda (oluje, mećave, lavine, niske temperature, odroni i dr.). Stoga se ne preporučuje posjeta Prenju bez adekvatne opreme, bez iskustva i poznavanja terena, i što je najvažnije – na Prenj nikada ne treba ići sam.

Intenzitet i količina padavina na Prenju je iznad bh. prosjeka: 1400 (podgorina) do 2000 mm (centralni dio) godišnje. Godišnji raspored količine padavina je neujednačen tako da je od marta do septembra prosjek od 600 do 800 mm, a u julu i augustu tek 40 do 70 mm. Prema tome klimatski uticaji rezultiraju velikim padavinama koje već od oktobra (ponekada i od septembra) prelaze u sniježne padavine koje nerijetko znaju narasti i do 3 metra visine. Zimski vjetrovi često opuhaju snijeg sa litica i grebena i pri tome napune udubljenja i vrtače dubokim sniježnim nanosima.

Snijegovi se na Prenju otope najčešće do kraja mjeseca maja, a sniježne krpe (snježanici) na sjevernim padinama znaju ostati do konca ljeta. Najizraženiji vjetrovi su oni koji duvaju sa sjevera. Bura ili sjeverac duva preko cijele godine, ali zimi ipak najviše kada dostiže brzinu i do 200 km/h. Na južnim padinama Prenja znatno je izražen vjetar jugo. Kad duva jugo, vlaga je vrlo visoka, a temperatura povišena uz obilne padavine.

Na području planine Prenj ne postoji meteorološka stanica na kojoj bi se mjerile temperature zraka. Stoga ne postoje meritorne vrijednosti temperature već se iste procjenjuju na osnovu usporedbe sa susjednim sličnim područjima na kojima se vrše mjerenja (Bjelašnica, Ivan-sedlo). Procjena srednje godišnje temperature na ovom području je oko 14°C. Ako uporedimo planinu Prenj sa Bjelašnicom, može se zaključiti da su i na Prenju minimalne srednje

Pogled sa Prenja na susjednu Čvrstnicu

Prvi jesenji snijeg prekrrio je vrhove Krune i Velike kape na Prenjevoj Bjelašnici

mjesečne temperature vazduha u januaru i februaru kreću od -1.5 °C do 8°C. Nema mjeseca u toku zime kad nisu zabilježene negativne temperature. Za šest „hladnih“ mjeseci u godini srednja mjesečna temperatura vazduha je ispod

0°C. Temperatura se u toku najhladnijih mjeseci na Prenju spušta i do 30°C ispod nule. Najtopliji mjeseci na Prenju su juli i august, ali srednja mjesečna temperatura vazduha na srednjem i visinskom katu ni tada nije veća od 10°C do 18°C.

Priroda na Prenju stvara jedinstvene skulpture

Magle na Prenju su veoma česte te predstavljaju veliku opasnost za posjetioce

Lokacija Gornjeg jezera na Tisovici koje je povremenog karaktera i formira se pri velikim padavinama i(li) topljenjem snijega

HIDROLOGIJA PRENJA

Vodno bogatstvo Prenja, njegove oblike i raspored u osnovi determinišu: klimatski uticaji (intenzitet i raspored padavina), geologija tla, reljefno-glacijalni uticaji i vegetacija tla.

Visinski kat Prenja dobija i do 2000 mm padavina godišnje, a niski oko 1400 mm. Padavine su različitog intenziteta u toku godine (najniže u julu i augustu 40 – 70 mm). Svojim geološkim sastavom Prenj je tipični predstavnik karsta Dinariada: odlikuje se krečnjacima, dolomitima, škriljcima i pješčarima, koji su više ili manje propusni slojevi. Najveći dio padavina završi u hidrološkom podzemlju. Ove vode manjim dijelom se pojavljuju u srednjem katu u vidu izvora, a većim dijelom u donjem katu u vidu obilnih vrela koje su izvorišne čelenke potoka, lijevih pritoka Neretve. U visokom katu padine cirkova su potpuno bezvodne. Izuzetak čine snježanici koji se na sjevernim stranama (ispod Otiša, Zelene glave, Vjetrenih brda, Lupoglava) zadrže cijelo ljeto.

Lučinama u podnožju Malog Herača. Na jugozapadnoj strani Prenja postoji više izvora od kojih su poznatiji u Štirnom dolu, Velikim barama, već pomenutim Bijelim vodama, te sa obje strane Sedla Porim (Ošljak prema Hanskom polju i izvor u vrhu Porimske drage). Međutim, većina ovih izvora presuši do kraja ljeta.

Osim izvora, voda se na Prenju pojavljuje i u lokvama koje formiraju padavine. Za svoje potrebe, a prvenstveno za napajanje stoke, stočari su izgradili bunare (Glogovo, Crno polje, Bijele vode), a sagrađene su i čatrnje koje se napajaju kišnicom (Tisovica, Stajski gvozd, Rapti, Pasje doline, Crno polje). Vrijedi spomenuti i Gornje i Donje jezero na Tisovici, koja su periodičnog karaktera: formiraju se pri velikim kišama u jesen ili prilikom topljenja snijegova u proljeće.

Najveći obim voda iz prenjskog hidrološkog podzemlja pojavljuje se u donjem katu planine u vidu obilnih vrela

Masiv Osobca se ogleda na površini Jezerca

Rijeka Neretva okružuje planinu Prenj sa istočne, sjeverne i zapadne strane

la od kojih se formiraju rječice, pritoke Neretve. Tako ispod Borašnice nastaje Borački potok koji se ulijeva u Boračko jezero. Iz jezera otiče otoka Šištica, koja se nakon par kilometara vodopadom visokim 30-ak metara obrušava u Neretvu. Boračko jezero (402 m), koje se nalazi u podgorini Prenja, predstavlja praktično jedino stalno jezero na širem području Prenja.

Ispod Velike kape i Borašnice, podno Rakovog laza, izvire Konjička Bijela koja protiče širokom i plodnom dolinom. U manje propusnom dolomitu ispod Tisovice, u Bukovom lazu, izvire rječica Baščica koja protiče atraktivnom klisurastom dolinom Idbra. Sa svojim tokom od oko 10 km ova rječica predstavlja najduži vodotok od svih prenjskih pritoka Neretve. Na SZ strani Prenja, na dodiru krečnjaka i škriljca, nalaze se izvori koji formiraju rječicu Bijelu (Glogošnica). Na JZ strani Prenja izvire Mostarska Bijela koja u toku ljeta djelimično ponire.

Deponovanjem voda u hidrološko podzemlje Prenj čuva čistu i zdravu vodu (plato Prenja je čista i nezagađena površ) i preko vrela i rječica bitno utiče na život ljudi, biljaka i životinja u podgo-

rini planine. Potrebno je istaći još jedno korisno svojstvo prenjskog hidrološkog podzemlja: voda koja ponire u podzemlje puni galerije, kaverne i druge prostori je podzemlja, te je postupno ispušta na površinu. Taj hidrološki fenomen poznat je pod nazivom „zakašnjele vode“ čime se značajno reguliše protok površinskih voda i vremenski pomjera pad protoka na minimalni nivo.

Pojedini snježanici na sjevernim padinama Prenja ostaju tokom cijelog ljeta

Boračko jezero se nalazi u podgorini Prenja podno Crne gore i Borašnice

BIORAZNOLIKOST PRENJA

Prenj je tipičan predstavnik Dinarskih ekosistema. Njegov refugijalni karakter, položaj, prostranstvo i visina, geološki sastav, hidrologija i klima, uticali su na razvoj flore i faune sa nizom endemskih i reliktnih vrsta. Zbog svoje specifične vegetacije Prenj je bio predmet istraživanja niza botaničara, ali i fitocenoloških, šumarskih, pedoloških i drugih istraživača. Rijetke i endemne biljne vrste Prenja i Čvrsnice privlače istraživače još od kraja 19. stoljeća. Na važnost ovog područja u biološkom i ekološkom pogledu ukazuje činjenica da je na ovom području zastupljeno oko 235 biljnih zajednica što predstavlja oko 75% biljnih zajednica utvrđenih na području Bosne i Hercegovine. Područje je bogato endemskim i subendemskim biljnim vrstama tako da botaničari-fitogeografi Prenj i Čvrscopicu nazivaju „Prenjskim (hercegovačkim) endemskim razvojnim centrom“. Prema ranijim istraživanjima (Zavod za zaštitu kultur-

no-historijskog i prirodnog naslijeđa, 2001) na ovom području je utvrđeno čak 308 endemičnih, subendemičnih i reliktnih biljnih vrsta dinarskog područja, a od toga 44 vrste su strogi endemi područja Prenja i Čvrsnice, tzv. stenoendemi. Također, od procenjenog broja svih endemnih vrsta Bosne i Hercegovine čak 75% ih se nalazi na području Prenjskog endemskog centra, a što dodatno pokazuje iznimnu vrijednost i dragocjenost ovog područja.

Šumska vegetacija

Na bogatstvo i raznolikost vegetacije Prenja, pored niza navedenih uticaja (geološki sastav tla, reljef, geografski položaj, klima), naročito utiče nadmors-

ka visina. Istraživači prenske vegetacije imali su različite pristupe, ali je uglavnom utvrđena podjela prema nadmorskoj visini tri najznačajnija biljno-geografska pojasa i to: lišćarski, četinarski i travni. Lišćari dopiru uglavnom do 1300 metara visine, dok četinari dosežu do 1600 metara. Ovo je gornja granica visoke šume koja s povećanjem visine prelazi u klekovinu bora (*Pinus mugo* Turra) ili je većim dijelom zamjenjuje travnati sprat. Najviši planinski grebeni Prenja prekriveni su travnatim prekrivačem (rudine) ili su najčešće bez vegetacije u vidu golih kraških stijena. Više ek-

sponirane planinske strane, prema sjeveru ili jugu, imaju šumske pojaseve nejednakih granica nadmorske visine, a što rezultira različitim sastavima šuma.

Na cjelokupnom području podgorina Prenja najrasprostranjenije su šume bukve (*Fagus sylvatica* L.). Na donjem katu i u podgorini Prenja prisutno je i drugo listopadno rastinje: hrast (*Quercus pubescens* Willd.), jasen (*Fraxinus ornus* L.), grab (*Carpinus betulus* L.), javor (*Acer campestre* L.), drijen (*Cornus mas* L.) i dr., kao i niske šume. Najatraktivnije i najimpresivnije su šume crnog bora (*Pinus nigra* J.F.Arnold) i munike (*Pinus heldreichii* H.Christ). Munika je, kao subendemska i ugrožena vrsta, zakonom zaštićena. Stabla crnog bora su raširena po Prenju na veoma nepristupačnim staništima (litice, odsjeci, grebeni), te svojim specifičnim izgledom krošnje predstavljaju poseban planinski ukras. Pored pomenutih, na Prenju su svoje utočište našle i rijetke šume smrče, jele i tise, od kojih je ova posljednja ljudskim djelovanjem (pretjeranom sječom) dovedena na rub opstanka. Najveći vegetacijski pojas gornjeg kata Prenja zauzimaju sastojine klekovine bora, koje se nadovezuju na muniku ili na nisku subalpsku šumu bukve. Klekovina je

Atraktivni runolist

Šafran je vjesnik proljeća na Prenju

niskog rasta, iskrivljena (otuda i ime bor krivulj), plegla prema tlu štiteći se od vjetra, te svojom zelenom bojom predstavlja dekor prenskih vrhova.

Vegetacija viših katova Prenja

Na granici šuma i između grmlja predalpskog pojasa nalazi se raznovrsno bilje: jaglac (*Primula vulgaris* Huds.), ljubičica (*Viola odorata* L.), šumarica (*Anemone nemorosa* L.), plućnjak (*Pulmonaria officinalis* L.), pasji zub (*Erythronium dens-canis* L.), jagorčevina (*Primula vulgaris* Huds.), oslad (*Polypodium vulgare* L.) i dr. Po stijenama i točilima rastu kantarion (*Hypericum perforatum* L.), buvač (*Pyrethrum cinerariifolium* Trevir.), žutilovka (*Genista tinctoria* L.), lazarkinja (*Asperula odorata* L.) i dr. Na padinama Prenja rastu rijetke i endemne biljke kao što su prenska oštrica (*Oxytropis prenja* Beck), prenska kamenika (*Saxifraga prenja* Beck), prenski karanfil (*Dianthus prenjus* Beck), lincura (*Gentiana lutea* L.), runolist (*Leontopodium alpinum* Cass.), dinarski encijan (*Gentiana dinarica* Beck), dinarska kandilka (*Aquilegia dinarica* Beck), hercegovačka lazarkinja (*Asperula her-*

cegovina Degen), hercegovački zvončić (*Campanula hercegovina* Degen & Fiala), dinarski dimak (*Crepis dinarica* Beck) i dr.

Po livadama i travnjacima nalazi se kunica (*Achillea millefolium* L.), mrazovac (*Colchicum autumnale* L.), razne grahorke i primule. Mnoge od spomenutih biljaka nalaze se i po visokim pašnjacima, skoro i do 2000 metara visine. Gore, gotovo na samim vrhovima planine raste žuti ljutić (*Ranunculus acris* L.), žuta viola (*Viola biflora* L.), sitni plavi encijan (*Gentiana verna* L.), te endemna cvijetnica Freynov karanfil (*Dianthus freynii* Vandas) koja se javlja i do 2100 metara visine. Rijetka biljka *Viola prenja* Beck, endemična vrsta planine Prenj, nađena je u zoni klekovine na visini od 1600 – 1800 metara. Nabrojane biljke su samo neke od endemnih i reliktnih biljnih dinarskih vrsta, a koje nastanjuju područje Prenja.

Fauna Prenja

Prenjska fauna se najčešće prepoznaje po visokoj divljači: divokozi (*Rupicapra rupicapra* L.) i srni (*Capreolus capreolus* L.). Divokoza, iz porodice papkara, najpoznatija je divljač Prenja. Divokoze su živi ukras prenskih predjela, obzirom da su prave akrobate u penjanju po vrletima i nepristupačnim krševima.

Tokom ljeta uglavnom borave u višim predjelima planine, pod vrhovima, dok se zimi spuštaju u niže predjele listopadnih i četinarskih šuma koje su značajne za njihovu ishranu. I dok divokoze najčešće obitavaju u stadima, divojarci su uglavnom samci.

Stada srna borave na planinskim livadama i šumskim proplancima gdje pronalaze sočnu planinsku travu za ispašu. Srne i divokoze predstavljaju osnovnu karakteristiku faune Prenja. Nažalost, pretjeranim izlovom i ugrožavanjem njihovih prirodnih staništa, populacije ovih vrsta su radikalno smanjene i praktično dovedene na rub opstanka na ovom području.

Na širem području Prenja (sa podgorinom) zastupljene su i ostale životinjske vrste: zec (*Lepus europaeus* Pallas), kuna bjelica (*Martes foina* L.), vjeverica (*Sciurus vulgaris*), vuk (*Canis lupus* L.), medvjed (*Ursus arctos* L.), vepar (*Sus scrofa* L.), lisica (*Vulpes vulpes* L.), lasica (*Mustela nivalis* L.), jazavac (*Meles meles* L.) i druge vrste Dinarida. Od ptičijih vrsta na Prenju obitavaju: jarabica, kamenjarka, tetrijeb, sova, orao, razne ptice pjevice i dr. U hidrološkom podzemlju Prenja na visinama od preko 1500 metara žive triton (*Triturus alpestris*) i prenska podvrsta endemnog alpskog daždevnjaka (*Salamandra atra prenjensis* S. Mikšić).

Munika odolijeva snažnim vjetrovima

ČOVJEK I PRENJ

Ma koliko se Prenj odlikovao surovošću, zbog klimatskih uslova ili nepristupačnosti planinskog visinskog reljefa, planina je neodoljivom silom privlačila ljude da na njemu borave. To nije bila samo istraživačka radoznalost znanstvenika, niti avanturistički duh ljubitelja planina „u osvajanju beskorisnog“. U prošlosti je postojala potreba ljudi da izgrade puteve obodima Prenja jer je planinski masiv tada bio jedino područje preko koga se mogla uspostaviti putna komunikacija između juga (Jadranskog mora i Hercegovine) i sjevera (Bosne i Panonije).

Bogatstvo pašnjaka u visinskim udolinama Prenja privlačilo je ljude sa stokom da od maja do oktobra borave na Prenju. A stazama i bogazama Prenja, čak i u zimskim uslovima, kretali su se ljudi iz Hercegovine – šverceri duhana kako bi, daleko od žandara, doturili i prodali monopolisani duhan u Bosni. Naravno, bogate šume u podgorini Prenja oduvijek su privlačile ljude da se bave njihovom eksploatacijom.

Katuni i stočarenje na Prenju

Oduvijek su stočari Hercegovine bili upućeni na planinsku ispašu stoke u ljetnom periodu. U tu svrhu korištene su visinske doline Prenja. Pretežni ko-

Planinari se penju uz Vršine na putu prema Zaušlju i Poljicama

risnici bili su mještani iz okolnih sela u podgorini Prenja, ali su u prošlosti na Prenju boravili i stočari iz Donje Hercegovine (Mostar, Čapljina, Stolac, Ljubuški), uglavnom na jugoistočnom dijelu Prenja. Zbog pašarenja na mnogim dijelovima Prenja, bogatim travom (prenjske doline) podignute su kolibe i cijela naselja (katuni – stanovi). Katunska naselja su uglavnom izgrađivana na mjestima sa obiljem trave, blizinom vode i blizinom šume (za ogrijev). Domaći stočari u rano proljeće prvo su izgonili stoku na ispašu na relativno niže visine (800 – 1200 m) gdje se ispaša vršila do sredine maja, odnosno vremena otapanja snijega na prenjским dolinama. Na višem katu, u prenjским dolinama, stočari su boravili u toku ljetnih mjeseci, često i do pojave prvih snijegova na prenjским vrhovima.

Prema dostupnoj dokumentaciji 1934. godine na Prenju je bilo 27 katunskih naselja sa 109 koliba (katuna) i sa oko 45.000 grla sitne stoke. Već 1984. godine registrovano je samo 49 koliba

koje su se aktivno koristile. Danas su od svih tih koliba ostale samo ruine jer je takav vid ispaše stoke uglavnom napušten. Istina, manji broj mještana, koji se još uvijek bavi stočarstvom, ali kao sporednim zanimanjem, tokom ljetnih mjeseci boravi u nižim katovima, u podgorinama Prenja. Danas, u višim katovima Prenja (Tisovica) stočarenjem se bavi mali broj ljudi. Uglavnom se radi o stadima proizvođača mesa (stada od 500 do 1000 grla sitne stoke i stotinjak konja), ali bez proizvodnje mliječnih proizvoda.

Planinarstvo na Prenju

Dolaskom austro-ugarskih vlasti na prostore BiH počeo se i mijenjati odnos ljudi prema planinama kao „đavoljem prebivalištu“. Otkrivaju se ljepote tih „prokletih“ planina u koje su do tada, silom nužde, zalazili samo stočari, lovci, drvosječe i odmetnici. Austrijanci su na ove prostore, između ostalog, donijeli i kulturu planinarenja koja je do tada bila apsolutno nepoznata domaćem stanovništvu. Ostalo je zabilježeno da

su u vrijeme austro-ugarske vladavine na visinskom platou Prenja izgrađene tri planinske kuće, koje su služile (uglavnom) strancima da uživaju u ljepotama planine Prenj. U to vrijeme bile su organizovane čak i vodičke službe u kojima su službovali mještani iz sela podno Prenja (Idbar, Bijela, Glogošnica).

Uporedo sa prvim „turistima“, Prenj pohode i istraživači (geografi, geolozi, botaničari), koji u svojim naučnim radovima otkrivaju svu specifičnost, ljepotu i bogatstvo ove planine. Formiraju se i prva planinarska društva među kojima je prednjačilo društvo „Prijatelj prirode“ iz Sarajeva. Ovo društvo je imalo, nesumnjivo, najveću pionirsku ulogu u razvoju planinarstva u BiH. Od tog perioda počinju da se grade planinarske kuće, obilježavaju putevi i izvori pitke vode, te se izdaju i prve popularne brošure. Tako Prenj postaje otvoren za domaće stanovništvo iz dolina i gradova. U početku će to biti uglavnom planinari iz Sarajeva, a potom formiranjem lokalnih planinarskih društava („Prenj“, Borašnica“ i „Vilinač“) i mještani Mostara, Konjica i Jablanice, kao i mnogi drugi ljubitelji planina.

Planinarske kuće

Izuzevši stočarska naselja, prvi objekti za boravak ljudi na Prenju građeni su za potrebe lova i šumarstva. Tek kasnije planinari su gradili vlastite plani-

narske kuće za svoje potrebe. Do danas je na Prenju registrovano preko 15 raznih smještajnih objekata – od lovačkih kuća, šumarskih koliba do raznih skloništa. Uglavnom su bili skromnih dimenzija i sadržaja – tek toliko opremljeni za boravak manjih grupa posjetilaca. Danas su ti objekti, izgrađeni od drveta, u stanju propadanja i većinom nisu u funkciji boravka posjetilaca. Ipak, neki od ovih starih objekata su čak i danas u funkciji (npr. Milanova koliba u Međuprenju koja je u fazi obnove), a u međuvremenu su obnovljeni (Planinarska kuća Jezerce) ili napravljeni neki novi objekti (kontejner u Poljicama). U nastavku teksta se nećemo baviti pomenutim skloništim i lovačkim kolibama već ćemo pobrojati planinarske kuće koje se trenutno nalaze na Prenju i u funkciji su boravka planinara i drugih posjetilaca. Ove planinske kuće su različite po mnogim kriterijima, ali imaju jedinstvenu funkciju prihvata posjetilaca planine Prenj.

Planinarska kuća Jezerce (1650 m)
Planinarski dom Bijele vode (1450 m)
Planinarski dom Rujište (1050 m)
Planinarska kuća Vrutak (1640 m)
Planinarska kuća Međuprenje (1540 m)
Planinarski dom Rapta (1450 m)
Planinarska kuća Ljubina (1000 m)

Planinarski putevi

Planinarskim kućama, atraktivnim vrhovima, alpinističkim stijenama (smijerima), dolinama i drugim popularnim destinacijama na platou Prenja stiže se markiranim planinarskim putevima sa polazištima iz Konjica, Jablanice i Mostara. Do nekih destinacija danas se može doći i automobilom, ali najveći dio visinskih katova Prenja dostupan je isključivo pješačkim stazama. Odavno je put od Bijelog polja do Rujišta asfaltiran i prohodan za automobile u toku

Planinarska kuća Jezerce

cijele godine. Probijen je preko rubnih dijelova Prenja makadamski put između Rujišta i Boraka (Boračkog jezera). Tim putem moguće je od Boraka, odnosno Konjica, doći i do Crnog polja. Za potrebe šumarstva izgrađeni su i putevi od Konjičke Bijele do Rapta, te dalje preko Djevojačkog kuka do Tisovice. Od Glogošnice postoje šumarski putevi do destinacija podno Cetine i prema Glogovu. Ipak, svi ovi pobrojani šumski makadamski putevi se ne održavaju redovno (obično samo dok traje eksploatacija šume), te su prohodni uglavnom tokom ljetnog perioda.

Putevi iz pravca Konjica

1. Konjic-Čelebići-Idbar-Bukov laz-Zmijinač-Tisovica (Otiš, Zelena glava, Jezerce, Velika kapa, Lupoglav)
2. Konjic-Bijela-Rakov laz-Skok-Jezerce (Osobac, Otiš, Zelena glava, Tisovica)
3. Konjic-Borci-Boračka draga-Crno polje-Jezerce (Osobac, Otiš, Zelena glava, Tisovica)

Putevi iz pravca Jablanice

1. Jablanica-Glogošnica-Međuprenje-Greda-Lučine (Lupoglav, Vjetrena brda, Herač, Vidina kapa)
2. Jablanica-Glogošnica-Varda-Glogovo-Has (Lučine, Lupoglav, Herač)

Alpinizam na Prenju

Visinski refelj Prenja sa svojim kontrastima i raznolikošću reljefa: ostrim i stjenovitim vrhovima, strmim odsjecima, carstvom kamena i sipara privlačio je sebi prve alpiniste još od tridesetih godina prošlog stoljeća. Zabilježeno je da je 1936. godine Drago Šefer ispenjao sjeveroistočni brid Lupoglava, kao i sjevernu stijenu Otiša. Zbog prirode alpinizma, ali i povoljne konfiguracije terena, alpinisti su svoje aktivnosti najviše razvili na vrhovima i stijenama u bližem okruženju planinarske kuće na Jezercu. Pred sam početak drugog svjetskog rata, kao i u godinama poslije njega, ispenjan je niz vrhova, te je zapisano i dokumentovano više ispenjanih alpinističkih smjerova na mnogim stijenama prenjskih vrhova, litica i vertikalala. Pored alpinističkih uspona „pionira“ bh. alpinizma iz sarajevskog Planinarskog društva „Prijatelj prirode“, većinu prvenstvenih alpinističkih uspona na Prenju su ispenjali alpinisti iz Zagreba koji su u to doba imali mnogo razvijeniju planinarsku organizaciju.

Alpinisti su pohodili i penjali stijene na Otišu (sjeverna i zapadna stijena), Vjetrena brda, Zubac (zapadna stijena), lanac vrhova na Sivadijama (sjeveroistočne strane), Motika (istočna stijena), Zelena

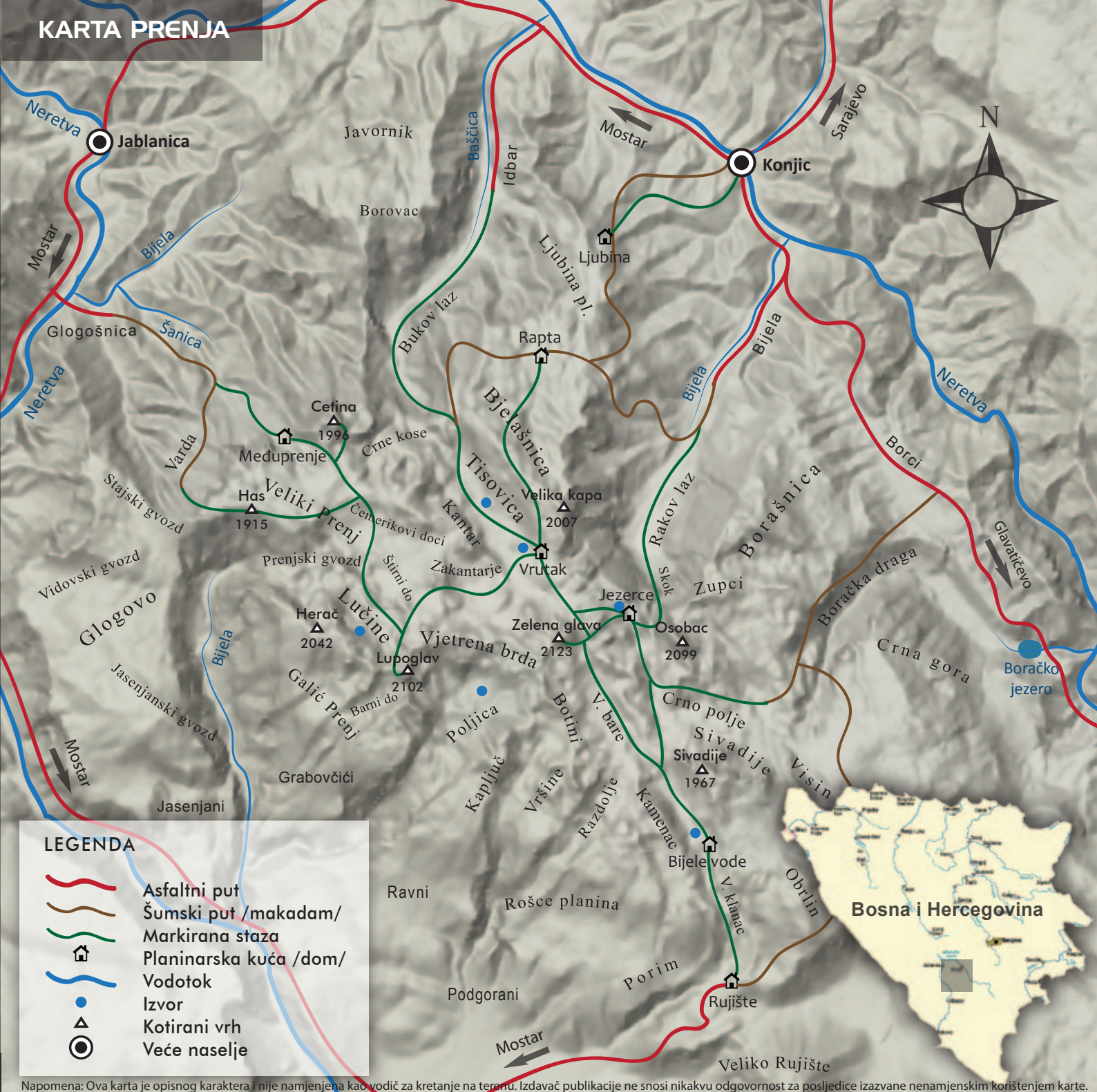
glava, Osobac (sjeverozapadna strana), Botini, Cetina (zapadna stijena) i dr. Osim navedenih stijena i smjerova na Prenju još uvijek postoji niz atraktivnih neispenjanih stijena, te zbog toga Preanj predstavlja pravi „el dorado“ za alpiniste. Pored zahtjevnih stijena na Prenju postoji i mnoštvo manje eksponiranih smjerova koji su pogodni za početnike. Od 60-

ih godina prošlog stoljeća, pod uticajem ekspanzije tzv. zimskog alpinizma, na Prenju je sve izraženiji alpinizam u zimskom periodu. Bosansko-hercegovački alpinisti su tih godina napravili niz prvenstvenih alpinističkih uspona na mnogim prenjskim zahtjevnim smjerovima u ekstremnim zimskim uslovima.

Vrhovi Prenja sa visinom iznad 2000 metara

ZAŠTITA PRENJA

Još koncem 19. i početkom 20. stoljeća područje planine Prenj je bilo predmet istraživanja brojnih naučnika, prvenstveno geografa, geologa i biologa. Njihovi istraživački radovi ističu jedinstveno prirodno bogatstvo ove planine. Naročito se ističe geomorfološka i floristička raznolikost područja i potreba za njegovim očuvanjem i zaštitom. Tako dr. Pavle

Crno polje sa vijencem Sivadija u pozadini

Fukarek još 1954. g. u jednoj studiji o zaštiti prirode predlaže potpunu zaštitu sastojina endemne munike na Prenju. Ovo se može smatrati prvim zvaničnim zahtjevom za zaštitu ove planine.

Zimska idila u dolini Tisovice

Područje planinskih masiva Prenja, Čvrsnice i Čabulje stavljeno je pod regionalni vid zaštite 1957. g. od strane Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa BiH. Kasnije će Prostornim planom BiH za period 1981. – 2000. g. ovaj prostor biti utvrđen kao budući nacionalni park. Do 1992. g. (početka rata) ovaj prostor, bez obzira što nije došlo do proglašenja nacionalnog parka, imao je određeni funkcionalni i institucionalni stepen zaštite. Istina, zaštita je bila prvenstveno u funkciji zabrane i ograničenja lova, ali i zaštite divljači na Prenju i Čvrsnici. Formirano je savezno lovište sa organizovanom službom za uzgoj i zaštitu. Nije bilo krivolova, ali niti sječe munike ni divlje gradnje.

Godine 1996. Đuro Fukarek iz Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa FBiH izrađuje prijedlog za pokretanje postupka za proglašenje nacionalnog parka. Prijedlog nailazi na opću podršku naučne javnosti (Prof. dr. Fazlija Alikalić, rektor Univerziteta u Sarajevu), ali ne dobija potporu nadležnih institucija. Sedam godina kasnije ekološka udruženja iz Konjica i Jab-

Dolina Lučine sa Lupoglavom u pozadini

lanice, uz podršku ljubitelja prirode iz Mostara, upućuju nadležnom ministarstvu zvaničan prijedlog za pokretanje postupka za proglašenje nacionalnog parka „Prenj-Čvrsnica-Čabulja“. Parlament FBiH je 2006. g. usvojio Odluku o utvrđivanju područja planina Prenja, Čvrsnice i Čabulje područjem od posebnog značaja za FBiH. Nakon toga je u parlamentarnu proceduru upućen nacrt Zakona o Nacionalnom parku „Prenj-Čvrsnica-Čabulja“. Održana je i javna rasprava. I kraj!? Do vremena pisanja ovog teksta (septembar 2012. g.) ništa se više u smislu nastavka aktivnosti na zaštiti Prenja nije desilo. Područje je u statusu preliminarne zaštite („od značaja za FBiH“), ali praktično bez ikakve zaštite. Prostorni plan iz 1981. g. je još uvijek pravno na snazi, ali 30-ak godina od donošenja plana Prenj još uvijek čeka na zaštitu. Čak i dijelovi ovog područja zaštićeni višim stepenima zaštite još od 1956. godine (Boračko

jezero, Rujišta, vodopad Šišnice i dr.) su u nekom neodređenom statusu čekanja na regulisanje zaštite.

U vremenu od donošenja Prostornog plana, a naročito od 1996. g. desilo se, i dešava, mnogo toga nepovoljnog po prirodne vrijednosti Prenja. Na području Rujišta bespravno, bez regulacionog plana, izgrađeno je 100-ak vikendica i pratećih objekata. Posjećena je „zaštićena“ šuma munike u Tisovici pod izgovorom sanitarne sječe. Prekomjerna sječa bukovih šuma u podgorinama Prenja je u punom zamahu. Krivolov se vrši gotovo bez ikakve kontrole i sankcionisanja, a divljač je desetakovana na razinu biološkog minimuma. Na vodotocima Konjičke Bijele i Baštice dodjeljene su koncesije za gradnju mini hidrocent-

Planinari se spuštaju prema Poljicama

Cetina (Cvitina) gledana iz Jablanice

trala. Tome treba dodati zaostale mine iz rata, prvenstveno na prostoru Crnog polja i Borašnice. Ipak, najveća prijetnja Prenju predstavlja projektovana trasa autoputa Vc koja je planirana da ide srcem Prenja bez ikakvih spoznaja šta će to značiti za hidrološko podzemlje planine.

Do danas iz nadležnog Ministarstva okoliša i turizma FBiH nema konkretnih informacija kada će se nastaviti aktivnosti na zaštiti Prenja. A do tada Prenj će se morati sam štititi od neprimjerene najezde nedobronamjernih ljudi svojim nepristupačnim terenom i surovošću klime.

Masiv Osobca

IMPRESUM

Izdavač

**Udruženje za zaštitu okoline
Zeleni Neretva
Konjic**

Priredio

Amir Varišić

Fotografije

**Tin Begtašević, Toni Đogaš,
Samer Hajrić, Asad Herić, Dino
Kasalo, Ermin Lagumdžija,
Kenan Muftić, Almin Šehić, Amir
Varišić, Anes Voloder**

**Publikacija je realizirana u
saradnji sa Fondacijom Henrich
Böll, Ured u BiH**

Stavovi izraženi u ovoj publikaciji ne predstavljaju nužno i stavove Fondacije Heinrich Böll

ZAŠTITIMO PRENJ

Udruženje za zaštitu okoline
Zeleni Neretva
Omladinska 4, 88400 Konjic
Tel/fax: 036 728 470
zeleni.n@bih.net.ba
www.zeleni-neretva.ba

 **HEINRICH
BÖLL
STIFTUNG**
**BOSNA I
HERCEGOVINA**

Fondacija Heinrich Böll
Ured u Bosni i Hercegovini
Čekaluša 42, 71000 Sarajevo
Tel/fax: 033 450 260/450 261
info@ba.boell.org
www.ba.boell.org